

Тыныстанова Н.

«КОШ ТЕРЕК» ЖЕ «БИРИНЧИ МУГАЛИМДЕГИ» СИМВОЛДОР

Тыныстанова Н.

СИМВОЛЫ В ПРОЗВЕДЕНИИ «КОШ ТЕРЕК» ИЛИ «ПЕРВЫЙ УЧИТЕЛЬ»

Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повести художниктин «кош терек» жөнүндөгү прологу менен ачылат да, ал чыгарманын бүтүндөй идеялык-көркөмдүк пафосун аныктайт.

«Биздин айыл Ак-Жар тоо этегинде, суулар шаркырап аккан чоң тектирде орношкон, андан ылдый-туурасынан суналган Кара-Тоого чейин-түзүң өзөн, темир жол кеткен казактын сары талаасы.

Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чактан бери билген эки зор терек болор эле. Бул кош терек азырда ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин, элден мурун эле дөбөдө жанаша кыналышкан ушул теректер көзгө учурайт. Эмне үчүн экенин билбейм, же балалык таасирдин күчүбү, же болбосо сүрөтчүлүк кесибине байланыштуубу, айтор станциядан түшүп, капчыгайдан чыгып, айылды көздөй бет алганда, тээ адырда баягы кош теректер турат болду бекен деп, чыдамсыздык менен ошол жакты акмалап караймын. Ушунчалык алыстыктан бактар канчалык бийик болбосун көрүнөрү шектүү, бирок мен үчүн алардын сөлөкөтү ар качан байкалгандай туюлат. Эрттерек айылыма жетип барып, эрттерек дөбөгө чыгып барып, кош терекке ийилип салам берип, кулагымдын моокусу кангыча алардын күүлөнгөн үнүн уксам деп дайым дегдеймин. Көчөдө бак деген толуп жатат, бирок бул теректердин бир укмуштуу касиети-алар бөтөнчө үндүү, тил бүткөндөй жандуу теректер».

Демек, «Кош терек» эки жаштын сүйүүсүнүн символу. Бул теректердин сырын эч ким билчү эмес. Аны бир кездеги Дүйшөн мугалимдин окуучусу, кийин академик болгон Алтынай айтып берет.

Айылга жаңы мектептин ачылышы үлпөтүнө барып, Алтынай Сулайманова өтө бир оркойгон одонолуктун күбөсү болот. Кечки отурушта почточу Дүйшөн тууралуу сөз жүрүп калып, ошондо совет бийлигинин алгачкы жылдарында өзү араң кат тааныган мугалим Дүйшөн тууралуу шылдың сөздөрдү уккан Алтынай абдан ыза болот. Көрсө ал өз окуучуларына алар мурда билбеген жаңы дүйнө ачып берген адам экен. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында комсомол уюмунун тапшырмасы менен алыскы тоо арасындагы бир айылга мектеп ачып, бала окут деген тапшырма алып келген жаш жигит экен. Анан ал «мектеп», «окуу» деген эмне экени менен такыр иши, түшүнүгү да жок караңгы адамдардын шылдың-кулкүсүнө моюн сунбай, бир байдын бузулган ат сарайын оңдоп, класска айландырып, он торт, он беш баланы окута баштайт. Ошолордун бирөө-арасындагы чоңураагы он бештен он алтыга караган Алтынай эле. Бир кыш өтүп, жаз чыгып, жер гүлдөй баштаганда, каардуу өгөй жеңеси аны бир байга токолдука сатып жиберет. Мугалимди аябай тепкилеп, кызды окуп жаткан жеринен зордоп

алып кетишет. Үч күндөн кийин Дүйшөн эки милиционер ээрчитип барып, байды каматып, кызды бошотуп, Ташкенге балдар үйүнө жиберет. Ошондон кийин Алтынай мугалимин көрүүгө шарт туура келбейт. Кийин гана ал чоң билимдүү адам болуп, даңкы чыгып жүргөн күндөрдүн биринде ага чакырык келет. Алтынайдын жеринде мектеп ачылып, ошонун тою өтүп жатыптыр. Кечки үлпөт отурушта ал мугалим тууралуу шылдың сөздөрдү угуп, аябай ыза болот. Анан ал Москвага командировкага барган кезде айылдаш художникке кат жазып, Дүйшөн жөнүндө узун сабак сөз айтып, аны «алтын адам» деп атап, жаңы ачылган мектепти ошонун атынан койдурууну өтүнөт.

Белинский «Евгений Онегин» романын талдоого өткөнгө чейин анын сюжетин кыскача айтып бергени эсибизде. Биз дагы ошол сымал «Биринчи мугалимдин» сюжетин окурмандарга тааныштырып өттүк. Негизинде сюжетти кайталап айтуунун атайын зарылдыгы деле жок, анткени ал чыгарманы талдоо процессинде өзүнөн-өзү кайталанып калат. Бирок азыркы окурмандардын деңгээлин эске алып, биз повесттин окуясын кыскача мүнөздөөгө аргасыз болдук.

Эми «кош терек» проблемасына келсек, анын өзүнчө таржымалы бар. Ал мындай болуптур. Мугалим Дүйшөн жакшы көргөн окуучусу Алтынайды күйөөгө узатканы жатканын угуп, аябай капа болот. Бир күнү аны балдардан бөлүп алып калып, көңүлүн көтөрмөккө, ырым кылып, кош чырпык отургузган экен. Ошондо мугалим окуучусуна жакшы тилек тилеп, анын келечекте атакалуу адам, окумуштуу да болуп калышын каалаган эле. Дүйшөндүн мына ошол тилеги ишке ашып, Алтынай аты алыска угулган академик, ал эми агайдын окуучусуна арнап отургузган кош чырпыгы алыстан көрүнүп турган бийик өскөн кош терекке айланып, бул өзүнчө бир чоң символдук маани-мазмунду ичине катып турат. Эң негизгиси «кош терек» Дүйшөн менен Алтынайдын сүйүүсүнүн символу катары кабылдашат. Экинчи жагынан «кош теректи» дагы бир маанилүү ойду жалпылаштырылган образ-символ катары да түшүнсөк болот. Алтынай жетим кыз эле. Ал совет өкмөтүнүн аркасы менен гана окуп, киши болду. Демек, ал жалпы эле кедей-кембагал, жалчылардын балдарынын жаңы турмуш мезгилиндеги тагдырын да символдоштуруп турат.

«Кош терек» шамал соккондо жалбырактары дирилдеп, Дүйшөн менен Алтынай өз ара сүйлөшүп тургандай элестелет. Бир убакта алар «жүрөк күүсүн» ачыкка чыгара албай, арманда калса, «кош терек» эми ошол сырды ачкан сымалдуу. Алтынай алыска окууга кетип, Ата Мекендик согуш башталып

калган чакта айылга келип, Дүйшөндү таппай калып, анан ошол теректерге сыйынганы эске келет.

Жогоруда сөз жүргөн «кош терек» повестин бүтүндөй композициялык курулушун, ички пафосун аныктап турган өзгөчө бир маанилүү символ, символ-подтекст. Эл оозеки чыгармачылыгында Аксаткын менен Мырзауулдун мүрзөсүнөн өсүп чыккан «кош кайың» алардын сүйүүсүнүн өлбөстүгүнүн шарттуу символдук образы катары кабылданса, А.Осмоновдун поэмасында да ошондой эле функционалдык маанини туюнтат.

Майрамдан майрам күн дуулап,

Майрамдап келип жаш балдар ырдап- демек «кош кайың» сүйүүнүн өзүнчө бир мазарына айланган.

Эл оозеки чыгармачылыгындагы «Аксаткын менен Мырзауул» баянында эки жаш ак махабаттын курманы болушат. Ал доор ошондой эле. Олжобай менен Кишимжан сыяктуу далай жаштар улуу сүйүүнүн символу болуп, азыркыга чейин эл оозунда легенда катары айтылып келүүдө. Ал эми «Биринчи мугалимдеги» «кош терек» түпкү негизинде сүйүүнүн символу, бирок Дүйшөн менен Алтынай тигилер сыяктуу трагедияга кабылган жок. Советтик түзүлүш алардын бактысын ачты. Эгерде алар мурунку доорго туш келсе, балким тагдыры башкача курулмак. Токолдука сатылган Алтынай байдын үйүнөн качып чыкмак, аны кара күчтөр кармап алып, жайлап таштамак. Алтынайдын эркиндиги үчүн күрөшкөн Дүйшөн да ошондой эле акыбалга дуушарланмак. Ал эми жаңы коом мезгилинде жетим кыз балдар үйүндө тарбияланып, андан кийин окуп билим алып, академиктикке жетип отурат. Бул куру кыял, же идеализацияланган образ эмес, накай турмуш чындыгы. Совет доорунда жашаган же азыр тирүү ардагерлер ушул повестеги чындыкты далилдеп бере алышат.

Ч. Айтматов өзүнүн акыркы жылдарда жазган макалаларынын биринде «Дүйшөндөй мугалим азыр чыкпайт го» деген маанидеги сөзүн айтып жүрөт.

Анын сыңарындай, Дүйшөн кан-жаны менен совет бийлигине кызмат кылган өтө ак ниет, ак жүрөк адам. Ал билими жок, бирок саясатка канык болчу. Окуучуларына үйрөткөн алгачкы эле лексикалык символдору: «Ленин», «партия», «кеңеш өкмөтү», «бай», «кедей» сыяктуу ошол учурдагы өтө маанилүү түшүнүктөрдөн турган.

Алтынай өзүнүн художнике жазган катында Дүйшөндү «тунук булакка» салыштырат. Тоо арасында эл көп каттабагандыктан айланасын чөп басып, көзү көрүнбөй калган бир укмуштай тунук булактар болот экен. Эгерде кимдир бирөө атынын тизгинин буруп, ошол жакка кайрылып, булактын чеке-белинде өскөн чөп-чарды жулуп тазалап, анын көзүн ачып койсо, анын тунуктугуна, тазалыгына эч ким суктанбай кое албайт, анткени анын бетинен адам өзү да, асман да, тоо да дапдаана күзгүдөгүдөй көрүнүп турат. Булак, мына ошонттип, асман ааламын өз бетине батырып, өзүнө чагылдырып турган сымал Дүйшөндүн да жан-дүйнөсү кең, таза, пейили кенен. Ал совет өкмөтү жаңы курулуп жаткан мезгилде азыркы кээ бир чиновниктер түшүнө албай турган эң бир маанилүү жумушту аткарган. Демек, «тунук

булак»-бул тазалыкты, ак ниет, ак пейилдикти, элге-журтка ак кызмат кылгандыкты символдоштуруп турган жаратылыштын укмуштуудай керемет көрүнүшү.

Алтынай Дүйшөндү «алтын адам» деп айтат. Алтын дат баспай турган кымбат баалуу метал. Дүйшөн мезгилдин, доордун кандайдыр бир убактылуу бороон- чапкынына кабылып, унутта калганы менен чаң анын жүзүн биротоло өчүрүп салган жок.. Ал Октябрь революциясынын жалындуу оту менен жаралып, жаңы бийликтин бекемделиши үчүн көп эмгек сиңирди, бирок биздин өткөн тарыхыбызга, тагдырыбызга кекирейип караган адмдар да чыкты. Алар тууралуу Алтынай мындай дейт: «Азыркы кезде кээ бир жаштар социализм ушу бойдон көктөн түшүп калгандай чалчакташып, Совет өкмөтүнүн алгачкы тарыхы жөнүндө кеп болсо, ой коюнузчу качанкы немелерди, анын баары айтылып бүтпөдүбү эми деп, манчыркашат. Жок, качанкы эмес, азыр атом менен космостун доору болсо да, революция жараткан Дүйшөндөр дале биздин катарыбызда. Коммунизм куруп жаткан азыркы жаштар үчүн Дүйшөн сыяктуу адам мисал болуп, үлгү боло албайбы? Эгерде биз баарыбыз ошол Дүйшөндөй эле болсок аң-сезимибиздеги коммунизм алда-качанкы иш болор эле.

Дүйшөн мугалим болуп жүрүп билимим аз деп өкүнөр эле. Анысы ырас. Бирок кээ бир азыркы жогорку билимдүү, мааданияттуу мугалимдер Дүйшөн сыяктуу өз кесибин сүйүп, жүрөк жалыны менен ошого берилбесе болор эле. Анткени, мугалим деген талмудист эмес, ал кайсы доордо болбосун дайым революциялык тарбиячы, антпесе анын коомго берген пайдасы кем болот...» («Гүлсарат», 549-б.).

Ошентип «алтын адам» метафора символу катары өз ичине көп ойлорду батырып турат.

«Биринчи мугалимде» жогоруда айтылгандардан башка да символ-подтекстер толтура: «Керегенин түбүндө отурган жеримден жылып койбой, башымды салаңдатып, шалдырап отурдум. Кара катын өзүнүн ишин иштей берди. Керегенин астын касып оюп жибергенимди көрсө да, ал мени эчтеке деген жок. Деле турмуштун бардыгы ага баары бирдей. Төрдө башы менен чүмкөнүп аюудай жаткан немесин, ой сен тур, көчкөнү жатабыз деп да үн чыгарбады. Үйдүн кийиздери тегиз сыйрылып бүткөндө темир тордой болгон кереге-ууктардын арасынан көзүмдү салсам, жан-жакадагылар төөлөрүн жүктөп, өгүздөрүн жүктөп жаң-жуң болуп, көч камында жатышкан экен. Ошол учурда сайдан үч атчан көрүнө калды. Көч көчүргөнү келе жаткан немелер экен го деп, бир убакытта өзүмө ишенбей, көзүмдү чоң ачып карасам,-Дүйшөн, анын жанына эки кызыл жакалуу милиционерлер кошулуп, туура биздин үйдү көздөй келе жатыптыр.

Мында кереге «темир торго» бекеринен салыштырылган жок. Алтынай чынында эле темир тор менен курчалган үч күндүк түрмөдө отуруп чыкты. Ошондон кийин Дүйшөндүн Алтынайга айткан сөздөрү: «Адырларды аралап, шылдырап аккан сууга жеткенибизде Дүйшөн менин жүзүмө эркелей карап:

-Аттан түшүп, бети-колунду жууп алчы,-деди. Анан чөнтөгүнөн самын алып, мага сунду. –Ме, Алтынай, жуунгун да, бардыгын эстен чыгарып унуткун. Мен тигиндей барып, атты откозуп турайын, чечинип алып, ушул агын сууга киригин. Коңул ооруткан ыплас, жаман неменин баардыгы суу менен кетсин. Экинчи эстебе. Суудан жаңы киши, таза киши болуп чыга кел, макулбу?»

Мен макул деп, айласыздан күлүп башымды ийкегенде, ал дагы күлүмсүрөп, тигиндей басып кетти...

Агын суу илгертеден эле «баарын жууп кетирген» тазалыктын символу катары жашап келген. Бул жерде ошол салттуу түшүнүк колдонулган. Алтынайдын кайгы-муңу Дүйшөндүн мээримдүү мамилесинен кийин «жуулуп кеткендей болду». Ошондон кийин Дүйшөн Алтынайды Ташкентке балдар үйүнө узатты:

- Кана эми, беш көкүл чачыңдан айланайным, бери болчу маңдайыңдан өбөйүн!-Дүйшөн мени бекем кучактап, чачымдан жыттап, маңдайымдан өптү.

- Ал эми, сапарың ачылсын, жоодураган көзүңдөн айланайным...

Вагондун тепкичтерине чыгып, тигиндей барып кайрылсам, сындыра чабылган колу мойнуна асылган Дүйшөн берки сол колун сунуп жүткүнө берди эле, поезд ордуна козголуп, жылып жөнөдү.

-Кош Алтынай! Кош чырагым!-деп кыйкырды ал.

-Кош агай, кагылайын, айланайын агай!-дедим мен.

Вагонду жандап жүгүрүп келе жаткан Дүйшөн бир убакта артта кала берип, станциянын капчыгайы солк эте түшкөндөй:

-Алтынай!-деп, баягыдай, бирок андай да эмес, оюнда турган алда эмнени айтпай калып, өкүнгөндөй кыйкырды. Жүрөктүн түпкүрүнөн атырылып чыккан бул кыйкырык ушул күнгө чейин кулагыма угулуп тургансыйт».

Бул «кыйкырык» символу жүрөктү уялап, бирок айта албай калган Дүйшөндүн Алтынайга деген сүйүүсүн түшүндүрөт.

Алтынайдын жүрөгүндө да Дүйшөнгө карата ошондой эле наристе сүйүү сезими уялап жүргөн. Мына, анын ачыкка чыкпай калган сезим дүйнөсү:

«Капчыгайды аралап, тешкен тоодон чыгып, улам күч алып ылдамдаган поезд казактын даркан тааласы менен эркинче эле күпүлдөп, мени жаңы турмушка, жаңы күрөш, жаңы эмгекке алып кетип бара жатты.

Кош, биринчи мугалимим, кош, биринчи мектебим, кош, балалык чагым, кош, жер кыртышынын астында көзү ачылбай калган тунук булак өңдүү эч ким билбеген менин биринчи, менин наристе сүйүүм!».

Жыйынтыктап айтканда, «Биринчи мугалим» повестинде колдонулган концепциялык-символдор, символ-подтекстер анын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүнүн эң маанилүү бир бутагын түзөт.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Беш томдук.-Б: Шам, 1999.
2. Айтматов Ч. Тавро Кассандры,-М: 1995.
3. Чингиз Айтматов.- Ф.: 1971.
4. Айтматов Ч. Очерки, статьи и рецензии о его творчестве. – Ф.: 1975.
5. Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водой.- Ф.: 1978.